

UDK: 821.512.133.09

Nodira XAMIDOVA,
O'qituvchi, Termiz davlat pedagogika instituti, Toshkent, O'zbekiston
E-mail: hamidovanodira786@gmail.com, ORCID: 0009-0006-3153-4584

TerDU professori, f.f.d B.Umurqulov taqrizi asosida

“SHUM BOLA” VA “YODGOR” QISSALARIDA LEKSIK-SEMANTIK MAYDONLARNING LINGVOPOETIK FUNKSIYALARI

Annotatsiya

Maqolada G'afur G'ulomning “Shum bola” va “Yodgor” qissalaridagi leksik birliklarning semantik mikromaydonlar doirasida tashkil topishi hamda ularning lingvopoetik va pragmatik funksiyalari tahlil qilinadi. Tadqiqotning ilmiy yangiligi ikki qissa materialidagi leksik birliklarning alohida mavzuiy guruhlar sifatida emas, o'zaro kesishuvchi semantik mikromaydonlar tizimi sifatida qiyosiy tahlil qilinganidir. Natijalarni umumlashtirish asosida leksik nominatsiya → kontekstual assotsiatsiya → ijtimoiy-madaniy axborot → subyektiv-pragmatik baho → badiiy ta'sir shaklidagi tahliliy-evristik model taklif etiladi.

Kalit so'zlar: G'afur G'ulom, “Shum bola”, “Yodgor”, leksik semantika, semantik mikromaydon, lingvopoetik funksiya, pragmatik ma'no, kontekstual sema.

ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИХ ПОЛЕЙ В ПОВЕСТЯХ «ШУМ БОЛА» И «ЙОДГОР»

Аннотация

В статье анализируется организация лексических единиц в рассказах Гафура Гулама «Шум бола» и «Йодгор» в рамках семантических микрополей и их лингвопоэтические и прагматические функции. Научная новизна исследования заключается в сравнительном анализе лексических единиц в материале двух рассказов не как отдельных тематических групп, а как системы пересекающихся семантических микрополей. На основе обобщения результатов предлагается аналитико-эвристическая модель в форме лексической номинации → контекстной ассоциации → социокультурной информации → субъективно-прагматической оценки → художественного воздействия.

Ключевые слова: Гафур Гулам, «Шум бола», «Йодгор», лексическая семантика, семантическое микрополе, лингвопоэтическая функция, прагматическое значение, контекстная семантика.

LINGUOPOETIC FUNCTIONS OF LEXICAL-SEMANTIC FIELDS IN THE NOVELLAS “SHUM BOLA” AND “YODGOR”

Annotation

The article analyzes the organization of lexical units in Gafur Ghulam's stories "Shum bola" and "Yodgor" within semantic microfields and their linguopoetic and pragmatic functions. The scientific novelty of the study lies in the comparative analysis of lexical units in the material of the two stories not as separate thematic groups, but as a system of intersecting semantic microfields. Based on the generalization of the results, an analytical-heuristic model is proposed in the form of lexical nomination → contextual association → socio-cultural information → subjective-pragmatic assessment → artistic impact.

Key words: Gafur Ghulam, "Shum bola", "Yodgor", lexical semantics, semantic microfield, linguopoetic function, pragmatic meaning, contextual sema.

Kirish. Badiiy matnda so'zning vazifasi predmet, hodisa yoki shaxsni nomlash bilangina chegaralanmaydi. Muayyan kontekstda leksemaning asosiy ma'nosi boshqa birliklar bilan semantik aloqaga kirishib, qo'shimcha ijtimoiy, madaniy va baholovchi mazmun kasb etishi mumkin. Shu sababli badiiy nasr leksikasini faqat alohida so'zlar yoki mavzuiy guruhlar yig'indisi sifatida emas, o'zaro bog'langan semantik mikromaydonlar tizimi sifatida o'rganish muhimdir.

Leksik semantika doirasida so'z ma'nosi faqat alohida leksemaning ichki xususiyati sifatida emas, balki boshqa birliklar bilan paradigmatic va kontekstual munosabatlarda voqelanuvchi hodisa sifatida ham qaraladi [9]. Badiiy uslub tahlilida esa til birligining stilistik ta'siri uning konkret kontekstdagi o'rni va boshqa birliklar bilan hosil qilgan munosabatlariga bog'liqligi ta'kidlanadi [10]. Mazkur nazariy yondashuvlar ushbu tadqiqotda semantik mikromaydon bilan lingvopoetik funksiyani o'zaro bog'liq holda talqin qilish uchun tayanch bo'lib xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. G'afur G'ulom nasri turli yo'nalishlarda tadqiq etilgan. Z.Hamidov adib nasriy asarlarining lug'aviy tarkibini o'rgangan [3], N.A.Qozoqova nasriy matnlarning pragmatik xususiyatlariga e'tibor qaratgan [4], T. Matyoqubova G'afur G'ulom badiyatini kengroq ijodiy-estetik kontekstda tahlil qilgan [5]. “Shum bola” materialiga bag'ishlangan keyingi ishlarda qissadagi bibliotim va antroponimlar [6], maishiy leksika [7] hamda antroponimlarning leksik-semantik va madaniy xususiyatlari [8] alohida tadqiq etilgan.

Mazkur tadqiqotlar G'afur G'ulom nasrining leksik, pragmatik va onomastik jihatdan ko'p qatlamli ekanini ko'rsatadi. Ushbu maqolada esa asosiy e'tibor turli mavzuiy guruhlariga mansub birliklarning badiiy kontekstda o'zaro semantik aloqaga kirishishi va shu aloqa natijasida qo'shimcha badiiy mazmun hosil bo'lishiga qaratiladi. Shu bilan birga, ushbu maqolada ko'rib chiqilgan tadqiqotlar doirasida “Shum bola” va “Yodgor” qissalaridagi turli leksik qatlamlarning

o'zaro kesishuvchi semantik mikromaydonlar sifatida tashkil topishi hamda mazkur kesishuvning lingvopoetik natijalari qiyosiy aspektda maxsus tadqiq etilmagan. Mazkur holat ikki qissa materialini yagona funksional-semantik mezonlar asosida qiyoslash zarurati yuzaga keltiradi.

Materiallar va metodlar. Asosiy manba sifatida “Shum bola” qissasining 2015-yilgi nashri [1] va “Yodgor” qissasining 2023-yilgi nashri [2] olindi. Natijalarni ilmiy adabiyotlar bilan qiyoslashda G'afur G'ulom nasrining leksik, pragmatik, badiiy va onomastik xususiyatlariga bag'ishlangan ishlardan foydalanildi [3]. Kontekstual, leksik-semantik, funksional-pragmatik, lingvopoetik va qiyosiy tahlil usullaridan foydalanildi. Asosiy e'tibor bozor, choyxona, kasb-hunar, maishiy hayot, kiyim-kechak, makon va portret bilan bog'liq leksik birliklarning o'zaro semantik aloqalariga qaratildi.

Kontekstual tahlil leksemaning matndagi qo'shimcha ma'nosini aniqlashga, leksik-semantik tahlil birliklarning o'zaro mazmuniy aloqalarini belgilashga, funksional-pragmatik tahlil hikoyachi pozitsiyasi va subyektiv bahoning rolini ko'rsatishga xizmat qildi. Lingvopoetik tahlil birliklarning obraz va badiiy muhit yaratishdagi vazifasini aniqlash uchun qo'llandi. Qiyosiy tahlil orqali ikki qissadagi umumiy va farqli xususiyatlar solishtirildi. Tadqiqotda maxsus elektron korpus va miqdoriy-statistik usullar qo'llanmagan. Natijalar sifat tahliliga asoslanadi.

Tahlil jarayoni matnii kontekstlarni ajratish, ulardagi tayanch leksik birliklarni aniqlash, birliklarni mazmuniy-funksional munosabatiga ko'ra mikromaydonlarga guruhlash, kontekstda faollashgan qo'shimcha semalarni tavsiflash hamda aniqlangan funksiyalarni ikki qissa kesimida qiyoslash bosqichlarida olib borildi. Yakuniy tahliliy-evristik model mazkur sifat kuzatuvlarini umimlashtirish asosida shakllantirildi.

Natijalar. “Shum bola”dagi bozor tasviri kasb-hunar, shaxs va predmet nomlarining o'zaro aloqasi asosida shakllanadi. Attor, kosib, dehqon, samovarchi kabi birliklarning asosiy ma'nosi shaxsning mashg'ulot turini bildiradi [1, 48-b.]. Biroq ularning bir makon doirasida yonmayon qo'llanishi bozorni turli kasbiy va ijtimoiy guruhlar uchrashadigan muhit sifatida tasvirlaydi. Bu yerda kasb nomlari individual shaxsdan ko'ra uning ijtimoiy vazifasini oldinga chiqaradi. Shu sababli bozor mikromaydonining markaziy belgisi savdo makonining o'zi emas, undagi kasbiy va ijtimoiy harakatdir.

Choyxona tasvirida grammofon, plastinka, hofiz, maqom, yalla, ashula kabi birliklar bir kontekstda qo'llanadi [1, 32-b.]. Grammofon va plastinka texnik predmetlarni, hofiz, maqom, yalla, ashula esa an'anaviy musiqiy muhitni bildiradi. Ularning yonma-yon kelishi choyxonani turli madaniy unsurlar tutashadigan makon sifatida ko'rsatadi.

Barkash, dasturxon, nisholda, konyak kabi birliklar esa maishiy va oziq-ovqat leksikasiga mansub [1, 98-b.]. Ular boyvachcha hamda dehqon, kambag'al kosib, oddiy fuqaro kabi shaxs nomlari bilan bog'langanda moddiy imkoniyatdagi tafovutni ko'rsatadi. Bu yerda ijtimoiy farq muallifning bevosita izohi orqali emas, personajlar bilan bog'langan moddiy detallar qarama-qarshiligi orqali ifodalanadi.

jadval.

Qissalardagi asosiy semantik mikromaydonlarning qiyosiy ko'rinishi

Asar	Mikromaydon va tayanch birliklar	Kontekstual mazmun	Lingvopoetik funktsiya
“Shum bola”	Bozor / kasb-hunar: attor, kosib, dehqon, samovarchi	Kasbiy-ijtimoiy identifikatsiya	Ijtimoiy tuzilma va harakatni modellash
	Choyxona / musiqa: grammofon, plastinka, hofiz, maqom, yalla, ashula	An'anaviy va yangilanayotgan madaniy unsurlar tutashuvi	Tarixiy-madaniy muhit yaratish

“Shum bola”da choyxona, dasturxon, mahkama, hofiz, qori, grammofon, plastinka kabi qo'llanish sohasi va tarixiy manbasi turlicha bo'lgan birliklar bir matnii muhitda uchraydi [1, 99-b.]. Biz uchun aniq etimologiyasidan ko'ra funksional aloqasi muhimdir. Masalan, an'anaviy musiqiy muhitni bildiruvchi hofiz, maqom, yalla birliklarining texnik predmet nomlari bilan birga kelishi badiiy makonda an'anaviy va yangilanayotgan madaniy unsurlar bir vaqtning o'zida mavjudligini ko'rsatadi. Asra tasvirida kasb, jismoniy belgi, xarakter va kiyim nomlari bir personaj atrofida birlashadi [1, 121-b.; 1, 125-b.].

Igna, paqir, kosa, g'alvir, o'choq, o'qlov kabi birliklar kundalik turmush predmetlarini bildiradi [1, 122-b.]. Ularning bir badiiy kontekstda jamlanishi personajlar yashayotgan maishiy muhitni aniqroq ko'rsatadi. Mazkur birliklarni darhol “madaniy kod” deb belgilashdan ko'ra, avvalo tarixiy-maishiy axborot tashuvchi birliklar sifatida baholash ilmiy jihatdan ehtiyoqkorroqdir.

Samovarchi uning kasbiy mansubligini, qotma, epchil, xushfe'l jismoniy va baholovchi tavsifini, yaktak, kavush, qiyiq, ro'mol esa tashqi ko'rinishini bildiradi. Ushbu birliklarning ma'nosi alohida holda saqlanadi, biroq bir personaj tasviri doirasida ular yaxlit portretni hosil qiladi.

“Shum bola” voqelikning bola-hikoyachi nuqtayi nazaridan berilishi bilan ajralib turadi. Shu sababli predmet va hodisalar ko'pincha faqat neytral nomlanmaydi, balki hikoyachining qiziqishi, hayrati yoki bahosi bilan bog'langan holda tasvirlanadi.

“Yodgor”da yaktak, chust do'ppi, shohi qiyiq, etik kabi kiyim nomlari personajning tashqi qiyofasini konkretlashtiradi [2]. Bu birliklar kiyimni nomlash bilan birga personajning muayyan ijtimoiy-madaniy muhitga mansubligini ham anglatadi.

Makon tasvirida bog'ko'cha, paxsa devor, ariq, shaftoli, uzum kabi birliklar tashqi manzarani shakllantiradi [2, 102-b.]. Mazkur birliklarning bir kontekstda qo'llanishi makonni oddiy geografik fon emas, personaj idroki bilan bog'langan badiiy muhit sifatida ko'rsatishga xizmat qiladi. Demak, tahlil qilingan “Yodgor” kontekstlarida kiyim va makon mikromaydonlari tashqi predmet tasviridan personajga yo'naltirilgan badiiy tavsifga o'tish vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Kiyim birliklari portretning ijtimoiy-madaniy konkretligini kuchaytirsa, makon birliklari tasvirni personaj idroki bilan bog'laydi. Bu holat leksemaning nominativ mazmuni kontekstda personajga yo'naltirilgan qo'shimcha funksional yuk kasb etishini ko'rsatadi.

Tahlil natijalari semantik mikromaydonlarning badiiy matnda bir-biridan ajralgan holda emas, o'zaro kesishgan holda shakllanishini ko'rsatdi. Masalan, choyxona makon, maishiy hayot va ijtimoiy muloqot bilan; dasturxon predmet va moddiy imkoniyat bilan; samovarchi kasb va ijtimoiy identifikatsiya bilan; yaktak esa kiyim va portret bilan bog'lanadi.

Kuzatilgan mikromaydonlarni qiyoslash ularning asarlar bo'yicha mutlaqo ajralgan tizimlar emasligini, aksincha, predmet, makon, shaxs, ijtimoiy holat va baholash komponentlari o'zaro kesishib borishini ko'rsatadi. Farq, avvalo, tahlil qilingan kontekstlarda qaysi funksional aloqa markaziy o'ringa chiqishida namoyon bo'ladi.

Asar	Mikromaydon va tayanch birliklar	Kontekstual mazmun	Lingvopoetik funksiya
	Maishiy-moddiy: barkash, dasturxon, nisholda, konyak	Moddiy imkoniyat tafovuti	Ijtimoiy farqni predmet detallari orqali ochish
	Portret / kasb / kiyim: samovarchi, qotma, epchil, xushfe'l, yaktak, kavush, qiyiq, ro'mol	Kasb, xarakter va tashqi qiyofaning birlashuvi	Yaxlit personaj portretini shakllantirish
“Yodgor”	Kiyim / portret: yaktak, chust do'ppi, shohi qiyiq, etik	Ijtimoiy-madaniy konkretlik	Personaj tashqi qiyofasini individuallashtirish
	Makon: bog'ko'cha, paxsa devor, ariq, shaftoli, uzum	Makonning personaj idroki bilan bog'lanishi	Geografik fonni subyektiv badiiy makonga aylantirish

Olingan natijalarni umumlashtirish uchun quyidagi tahliliy-evristik model taklif etiladi: leksik nominatsiya → kontekstual assotsiatsiya → ijtimoiy-madaniy axborot → subyektiv-pragmatik baho → badiiy ta'sir. Mazkur model qat'iy besh bosqichli jarayon emas. Ayrim misollarda ijtimoiy-madaniy axborot, boshqalarida esa pragmatik baho yetakchi bo'lishi mumkin.

Muhokama. Tadqiqot natijalari G'afur G'ulom qissalaridagi leksik birliklarni faqat lug'aviy tarkib yoki mavzuiy guruhlar asosida tavsiflash yetarli emasligini ko'rsatadi. Muhim jihat leksemaning boshqa birliklar bilan kontekstual aloqaga kirishib, qo'shimcha badiiy ma'no hosil qilishidir.

Natijalarni nazariy jihatdan talqin qilganda, mikromaydonning statik leksik ro'yxat emas, balki badiiy kontekstda faollashadigan munosabatlar tizimi ekanligi ko'rinadi. Bu holat leksik ma'noning munosabatli tabiatiga doir qarashlar [9] hamda stilistik ta'sirning kontekstga bog'liqligi haqidagi yondashuv [10] bilan uyg'unlashadi. Shu nuqtai nazardan nominativ ma'no, kontekstual assotsiatsiya va pragmatik bahoni bitta tahlil zanjirida ko'rish mumkin.

Z.Hamidov G'afur G'ulom nasrining lug'aviy tarkibidagi xilma-xillikka e'tibor qaratgan [3]. Ushbu maqola esa mazkur xilma-xillikning badiiy kontekstdagi funksional aloqalarini ko'rsatishga intiladi.

N.A.Qozoqovanning pragmalingsvistik tadqiqoti [4] bilan ushbu ish o'rtasidagi yaqinlik hikoyachi pozitsiyasi va baholash omiliga e'tibor qaratilishida ko'rinadi. Farq shundaki, mazkur maqolada pragmatik baho semantik mikromaydonlarning tashkil topishi bilan bog'liq holda talqin qilinadi.

T.Matyobovanning G'afur G'ulom badiiyatiga doir tadqiqoti [5] badiiy matnning ko'p qatlamli tuzilishini yoritadi. Ushbu maqolada esa shu masala leksik-semantik darajada konkretlashtiriladi.

“Shum bola”dagi maishiy va antroponimik birliklarga oid tadqiqotlar [6; 7; 8] mazkur qatlamlarni alohida obyekt sifatida o'rgangan. Ushbu maqolaning farqli jihati ularni boshqa semantik mikromaydonlar bilan o'zaro aloqada ko'rib chiqishidir.

Taklif etilgan tahliliy-evristik modelning funksional ahamiyati shundaki, u alohida leksemaning lug'aviy tavsifidan badiiy ta'sirgacha bo'lgan talqin bosqichlarini o'zaro bog'laydi.

Shu ma'noda model leksik-semantik kuzatish bilan pragmatik va lingvopoetik talqinni birlashtiruvchi tahliliy vosita vazifasini bajaradi.

Qiyosiy tahlil natijasida tahlil qilingan “Shum bola” kontekstlarida ijtimoiy-maishiy tavsif, “Yodgor” kontekstlarida esa portret va subyektiv makon tasviri yetakchi funksional yo'nalishlardan biri sifatida kuzatildi. Biroq “Yodgor” bo'yicha tahlilga jalb qilingan material hajmi nisbatan kam bo'lgani sababli bu farqni kengroq korpusda tekshirish zarur.

Tadqiqot natijalarini talqin qilishda yana ikki cheklov hisobga olinishi lozim: material maqsadli tanlangan va leksik birliklar chastotasi miqdoriy-statistik usulda hisoblanmagan. Shu sababli aniqlangan farqlar butun qissalar leksikasining statistik ustunligi sifatida emas, tahlil qilingan kontekstlarda kuzatilgan funksional tendensiyalar sifatida baholanadi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarni beradi:

“Shum bola” va “Yodgor”dagi leksik birliklar alohida mavzuiy guruhlar bilangina cheklanmay, o'zaro kesishuvchi semantik mikromaydonlar hosil qiladi;

“Shum bola”ning tahlil qilingan kontekstlarida bozor, choyxona, kasb-hunar va maishiy birliklar ijtimoiy-maishiy muhiti shakllantiruvchi lingvopoetik vositalar sifatida namoyon bo'ladi;

“Yodgor”ning tahlil qilingan kontekstlarida kiyim va makon birliklari tashqi tasvir bilan birga personaj portreti va subyektiv idrokni shakllantirishda qatnashadi;

ikkita qissa uchun umumiy mexanizm leksemaning asosiy nominativ ma'nosi saqlangan holda kontekst ta'sirida qo'shimcha ijtimoiy-madaniy va pragmatik mazmun kasb etishidir;

mazkur munosabatlarni umumlashtirish uchun leksik nominatsiya → kontekstual assotsiatsiya → ijtimoiy-madaniy axborot → subyektiv-pragmatik baho → badiiy ta'sir tahliliy-evristik modeli taklif etildi;

taklif etilgan model universal qonun sifatida emas, ushbu ikki qissaning tahlil qilingan kontekstlarida kuzatilgan munosabatlarni umumlashtiruvchi tahliliy vosita sifatida talqin qilinadi.

Keyingi tadqiqotlarda modelni G'afur G'ulomning boshqa nasriy asarlari, kengroq korpus materiali va miqdoriy ko'rsatkichlar asosida sinab ko'rish maqsadga muvofiq.

ADABIYOTLAR

1. G'afur G'ulom. Shum bola. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2015.
2. G'afur G'ulom. Yodgor. – Toshkent: Turon zamin, 2023.
3. Hamidov Z. G'afur G'ulom prozasi leksikasi. – Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti, 2003. – 70 b.
4. Qozoqova N.A. G'afur G'ulom nasriy asarlarining pragmalingsvistik tadqiqi: filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Namangan, 2019. – 140 b.
5. Matyoqubova T. G'afur G'ulom badiiyati. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2006. – 160 b.
6. Uluqov N. “Shum bola” qissasidagi biblionim va antroponimlar xususida // O'zbek tili va adabiyoti. – 2017. – № 3. – B. 67–69.
7. Muhammadiyeva M.D. “Shum bola” qissasida qo'llanilgan maishiy leksika tadqiqi // Modern Science and Research. – 2025. – Vol. 2, Issue 6. – B. 1159–1163.
8. Muhammadiyeva M.D. “Shum bola” qissasidagi antroponimlarning leksik-semantik va madaniy tahlili // O'zbekiston Milliy universiteti xabarları. – 2025. – № 1/8.
9. Geeraerts D. Theories of Lexical Semantics. – Oxford: Oxford University Press, 2010.
10. Riffaterre M. Stylistic Context // Word. – 1960. – Vol. 16, No. 2. – P. 207–218. DOI: 10.1080/00437956.1960.11659727.